

Uluslararası Uyğur Araştırmaları Dergisi, Sayı: 4, 2014, Sayfa: 151-159.
Xelqara Uyğur Tetqiqati Jurnali, San: 4, 2014, Sehipe: 151-159.
International Journal of Uyghur Studies, Volume: 4, 2014, Page: 151-159.

8 -13. YÜZYILLARDA UYGURLARDA EĞİTİM

Yusufcan YASIN*

ÖZET

8-13. yüzyıllar Uyğur kültür tarihinin en parlak dönemidir. Aynı dönemde Uyğurlar devlet idaresi, hukuk, askerlik, iktisat, ticaret, fen, bilim, dil, yazı, eğitim ve sanat sahasında gittikçe gelişme göstermiş; özellikle 840'dan sonra Uyğurların siyasi merkezinin İç Asya'ya nakledilmesiyle eğitim ve fen sahasında Türk kültür tarihine yön veren pek çok başarı kazanmışlardır. Birçok yazıyı bir arada kullanan Uyğurlar kâğıt ve matbaadan faydalanarak birçok yayın ortaya koymuş, eğitim-öğretim kurumlarını günümüzdekine yakın bir düzeye ulaştırmış ve kütüphaneleri yaygınlaştırmıştır. Nitekim bu yüzyıllarda Uyğurlar Türk kültürünün gerçek mümessilleri durumuna gelmiştir. Uyğurların eğitim sahasında gösterdiği başarılar Türklerin dünya kültürüne yaptığı katkılar arasında da gelmektedir. Söz konusu çalışmamızda çeşitli malzemelere dayanarak 8-13.yüzyıllardaki Uyğur eğitiminin gelişme merhalesinden bahsedilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Uyğurlar, Eğitim, Kütüphane, Türkoloji.

EDUCATION AMONG UIGHURS IN THE 8th – 13th CENTURY

ABSTRACT

The 8th - 13th century is the most brilliant period in the history of the Uighur culture. In the same period, Uighurs increasingly made progress on state administration, law, military, economy, trade, science, language, writing, education and the arts field; especially after 840 they gained many of the achievements that shaped the Turkish cultural history in the field of education and science by transmitting the Uighur political center to Central Asia. Uighurs using many of literary languages all together produced many publications benefiting from paper and printing, raised the educational institutions to a level close to modern times and opened libraries. In fact, Uighurs in this century became the real representative of Turkish culture. And also, the successes of Uighurs in the field of education come from among the contributions of Turks for world culture. In this study, the development of the Uighur education based on various materials in the 8th - the 13th century is investigated.

Keywords: Uighurs, Education, Library, Turkic Studies.

Türklerin kutsal merkezi olan Ötüken dağlarını başkent yapan Uyğurlar, 840 tarihinde taht kavgaları, doğal afetler, salgın hastalıklar ve Kırgızların yaptığı saldırılardan sonra siyasi merkezini Orhun Vadisi'nden İç Asya'ya naklettiler. Uyğurlar şimdi Çin'e bağlı olan Kansu eyaletinden Aral Gölü'ne kadar olan geniş bölgelere yayıldı ve buralarda Kansu Uyğur devleti, Koçu Uyğur devleti ve Karahanlılardan ibaret üç devlet kurdu. Bu tarihten sonra Uyğurlar tam olarak yerleşik hayata geçerek fen ve eğitim sahasında da yeni bir merhaleye eriştiler.

Bilindiği gibi, eğitim terimi geniş ve dar iki anlamda kullanılır. Eğitimin geniş anlamı, insanların içinde bulunduğu toplumun uyguladığı kurallara uyum gösterip yaşama yeteneğini

* Prof. Dr., Emekli Öğretim Üyesi, Ürimçi-ÇİN, E-posta: yyhacip@126.com.

kazanmasıdır. Fakat toplumun içinde bulunduğu coğrafya, ırk, duygu, inançlar, yaşam tecrübesi ve dünya görüşü farklı olduğundan çeşitli kavimlerin hukuk ve eğitim düşüncesi de farklı bir mahiyet gösterir. Bu sayede eğitimin bünyesi milli bir hüviyet kazanır ve toplumun tüm sahası bir eğitim meydanı olur. Eğitimin dar anlam ise, insan zekâsını vasıta yapmak yoluyla bilim sahasında, yani düşünce, fen, zanaat ve teknik alanlarda çeşitli mefhum, teori ve keşifleri vücuda getirerek doğaya hâkim olmaktır. Bu, bilimin bir mefhum durumuna gelmesini ve belirli bir uzmanlık sahasında özel olarak telkin edilmesini gösterir. Okulların kurulmasıyla gerçekleştirilen eğitim bu türdendir. Fen ve bilime dayanan aynı eğitim sistemi, ancak geniş anlamda düşünülen eğitim unsurları ile uyum gösterebilirse, yani yaşama yeteneği, milli benlik ve ahlak kurallarını temel yapabilirse, o zaman toplumda bir kalkınma durumu ortaya çıkar. Anlaşıyor ki, eğitim diğer bir manası ile, insanların kendi bünyesi ve ihtiyaçlarına göre kurduğu bir kurum ve inkişaf vasıtasıdır.

Gerek geniş anlamı gerekse dar anlamı açısından Türkler eğitimin değeri ve önemini en iyi anlayan ve ona derin bir saygı gösteren bir millettir. Milattan sonra 3. asrın müelliflerinden Avrupalı Solin *Muhtelif Devletler Tarihi* adlı eserinde “Serisler (Tarım vahalarında yaşayan Türkler) yüksek derecede kültürlü ve medeni-eğitimsel bir kavimdir”¹ diye kaydetmekle Türk eğitim tarihi hakkında ilk bilgiyi vermiştir. Her şeyden önemlisi insan sevgisine ve onun gerçek hayatta tatbikat sahasına geçmesini ön planda tutan Türk düşüncesi, insanın doğası ve hevesine duyarlı davranmıştır. Eğitim sisteminde de ahlak (insan değerine önem vermek, cesaret, kahramanlık) – bilim (teknik, yetenek, önderlik) ve toplumculuktan (gerçekçilik) ibaret üç temel etkene sahip olan insanları yetiştirmeyi gaye edinmiştir. Adalet anlayışı ve insan sevgisinden kaynaklanan bu eğitim düşüncesi, Türkleri fiilen ileri görüşlü ve gerçekçi insanlar olarak ortaya çıkarmıştır.² Klasik eserlerde, destan ve atasözlerinde göze çarpan pedagojik özellikler de aynı eğitim düşüncesinden başka bir şey değildir. Dolayısıyla toplumun mukadderatını bireysel yaşama tercih etmek, hususi hayatı milli mukadderat için feda etmek gibi erdemli, kahraman ve gerçekçi insanları yetiştirmek Türk eğitiminin en büyük özelliğidir. Böyle bir eğitimin sayesinde Türkler, bilhassa Uygurlar samimi bir medeni camia teşkil ediyorlardı.³

Eğitimin fen sahasında da Türkler önemli başarılar göstermiştir. Yazının icadı insanların kültür alanında, özellikle eğitim alanında yaptığı araştırmalarının ilk fethi sayılır. Türklerde yazının 2500 senelik bir tarihe sahip olduğu su götürmez bir gerçektir.⁴ Türklerin eğitim sahasında ve medeni ilişkilerde tatbik ettikleri ilkyazı, onların milli icadı ve beynelmilel ortamda “Run yazısı” adı ile maruf olan Türk yazısıdır. Orhun ve Selenge nehri dolaylarında dikilmiş devlet yazıtlarında milletin ve sonraki nesillerin okuyup ders alması için yazıldığı düşünüldüğünde Göktürk ve Orhun Uygur devletinde bütün topluluğun okuma ve yazma yeteneğine sahip olduğu anlaşılır. Türklerin dünyada ilk olarak kâğıt ve matbaayı icat etmesiyle başlayan yayıncılık, cilt ve tezhip sanatı faaliyetleri atalarımızın eğitim sahasında ne kadar çaba harcadığının işaretidir. Bu keşif Türklerde eğitimin daha yaygın bir duruma gelmesinde önemli rol oynamıştır. İslam müelliflerinden Fahreddin Mübarek-şah (1148-1215), Türklerin (Uygurların) yazıları ve kitapları olduğunu, bunları çocuklarına öğrettiklerini, alfabelerinden birinin yirmi beş harfli Soğd, diğerinin de sağdan sola yazılan ve yirmi sekiz harfi bulunan *Dokuz Oğuzca* (Toğuz-guzi, Uygurca) olduğunu ve bitişik yazılmadığını belirtir.⁵ Bu verilerden ve Turfan’da ele geçen vesikalardan anlaşılıyor ki, İç Asya’da hüküm süren Uygurlar eğitim sahasında Türk ve Uygur yazısı başta olmak üzere Mani, Süryani, Brahmi ve Tibet yazısı gibi birçok alfabe kullanmıştır. Yabancı kültür muhitine ait yazı

¹ 戈位同著《希腊拉丁作家远东古文献辑录》，第61页，2001年，北京，中华书局出版社。

² “Eğitim” maddesi, *Türk Ansiklopedisi*, C. 14, Milli Eğitim Basımevi, Ankara 1966, s. 417.

³ A. Zeki Velidi Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1981, s.100.

⁴ Aydın Taneri, *Türk Devlet Geleneği* (Dün ve Bugün), Töre Devlet Yayınları, Ankara 1981, s. 11. S.G.Klyashtorny /T.I. Sultanov, *Türkün Üç Bin Yılı*, Selenge Yayınları, İstanbul 2004, s. 48.

⁵ Osman Turan, *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2006, s.64.

sistemlerinin ortaya çıkışında Uygurların uyguladığı dışa açık politika, dini tolerans, kültür ilişkileri başlıca etken olmuştur. Bu yazılar arasında en başta gelen Uygur yazısıdır. Ele geçen vesikaların çoğu aynı yazıyla kaleme alınmıştır. Menşe’i Soğd yazısına dayanan ve M.S. 5. asırdan itibaren Uygurlar arasında kullanmaya başlayan bu yazı aşağı yukarı 1200 yıldan fazla kullanılmış ve Göktürk yazısından sonra tüm Türklerin tek milli yazısı olma şansını kazanmıştır.⁶ A. von Gabain, Uygurlarda okuma yazmayı öğrenmek için özel okulların kurulduklarından bahsetmekle birlikte Uygur yazısının yazım kurallarının da meydana getirilmiş olduğunu bildirmektedir.⁷ Türk yazısı da eğitim sahasındaki itibarını uzun yıllar korumuştur. Bununla ilgili malzeme kazılarda ele geçmiş bir alfabe cetvelidir. Bu, Türk yazısının Mani alfabetiyle mukayeseli bir cetveli olup büyük ihtimalle bu alfabe ile yazılmış eserlerden istifade etmek amacıyla yapılmıştır.⁸ Uygurlarda eğitim sahasında rütbe ve unvanları tayin edecek olan bilgiler heyeti (eğitim sever danışmentler kurulu) toplumun aydınlanmasına kılavuzluk ediyordu.⁹ Turfan ve Dun-Huang’da bulunan çeşitli yazılarla kaleme alınan el yazmalar ve basma kitaplardan anlaşıldığı üzere Uygurlar birden fazla yabancı dille konuşabilen bir kültür muhitini meydana getirmiş, hademelerin ve kölelerin bile günümüzdekine benzer hukuki ve antlaşma metinleri görülmüştür. Bu hususta, ünlü bilgin Caffar Al-Ahmed, *Uygurlarda Hukuk ve Mali İstilahları* adlı yazısında şöyle demektedir: “12. ve 13.yüzyıllarda Beşbalık Uygurlarının yaşam düzeyi, asrımızın (20.yüzyıl) başlarındaki aynı bölgenin yaşam düzeyinden çok üstün bir durum arz ediyordu. Aynı Türkler (Uygurlar), zamanında Batı Avrupa’nın derebeyleri ve haçlı ordusunun Kuddüs’e sefere gittiği dönemlerdeki Hristiyanlara nazaran teknik ve eğitimde çok ileri gitmiştir.”¹⁰ Turfan fresklerinde bu dönemdeki Uygur eğitimine ait birçok örnek göze çarpar. A.von. Le Coq Turfan’da ele geçen ve aynı devrin eğitim düzeyinden haber veren bir portreyi yayınlamıştır. Bu, altı adamın bir yazı masasında ders almak veya sınav vermek veya tez sunmak için hazırlanan bir durumunu ifade eden bir tasvirin sağlam kalmış bir parçasıdır. Aynı portrede, sırtına resmi tarzda yüksek öğretim formu giymiş üç erkeğin yazı masasında yazmaya hazırlandığı tasvir edilmiştir. Uygur bilgini Abduşükür Muhammed Emin, bunun, aynı devirdeki Uygur bölgesinin muntazam yüksek öğretiminden verilen bir bilgi olduğunu bildirmektedir.¹¹ Aynı dönemin Uygur eğitimi ve okuma yazma araçları hakkında bilgi veren resimler sadece bununla sınırlı kalmamaktadır. B. Ögel’in yayımladığı üç parça resim de bu hususta çok önemli bir kaynak teşkil etmektedir. Söz konusu resimlerin ilkinde evin üst katında oturup kitap okumakta olan bir insan tasvir edilmiştir. B. Ögel, bu kişiyi “evin üst katında okuyan bir Uygur bilgini”¹² olarak tarif eder. İkincisinde bahçede kemer şekilli bir oyuk içindeki sandalyede oturan bir Uygur hocasının, dörderli iki gruba ayrılan ve oyuğun iki tarafında ellerinde birer kitap olan sekiz öğrencisine ders anlatmakta olduğu gösterilmiştir. Öğrencilerin ellerinde tuttıkları kitapların hepsi aynı çeşitte, katlama yapraklı, dar, uzun ve sert kapaklı kitaplardan oluşmaktadır.¹³ Üçüncü resimde de ellerinde kitap tutan üç öğrencinin hocalarının kürsüsü önünde ayakta durdukları tasvir edilmiştir. Bu öğrencilerin ellerindeki kitaplar da ikinci resimde gösterilen kitaplarla aynıdır.¹⁴ Bunun dışında duvarlara işlenmiş freskler arasında üzerine kâğıt konulan yazı masasının tasvirleri de göze çarpar. Yazı masası üzerine kenarları bükümlü

⁶ Yusufcan Yasın, “Uygur Yazısı’nın Tarihi Dönemleri ve Yayıldığı Bölgelere Bir Bakış”, *Dil Araştırmaları Dergisi*, Sayı 9 Güz 2011, s. 93.

⁷ A.Von. Gabain, “Kara Koçu Uygur Hanlığı”, *Şincang Üniversitesi İlmîy Jurnali*, 1980, Sayı 3, s. 66.

⁸ Reşid Rahmeti Arat, “Uygur Alfabeti”, *Makaleler*, I , Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1987, s. 678.

⁹ Abdullah Talip, *Uygur Maarip Tarihinin Oçurıklar*, Şincang Halk Neşriyatı, Ürümqi 1990, s.25.

¹⁰ □ □ 安部健夫著《西回鹘国研究》，第429页 1985年 乌鲁木齐 新疆人民出版社

¹¹ Abduşükür Muhammed Emin, “Maarip ve Maarip Tarihimizin Bir Uçur”, *Yipek Yolidiki Tokkuz Hikmet*, Şincang Halk Neşriyatı, Ürümqi 2001, s.238.

¹² Bahaeddin Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş*, I , Gazi Üniversitesi İletişim Fakültesi Basımevi, Ankara 2000, s.280.

¹³ Bahaeddin Ögel, *age*, III, s.74, 2000, Ankara, Gazi Üniversitesi İletişim Fakültesi Basımevi.

¹⁴ Bahaeddin Ögel, *age*, III, s.258.

örtüyle süslenmiştir. Diğer bir resimde üzerine kâğıt konulan bir yazı masasının yanında bir beyin yazmaya hazırlanmakta olduğu gösterilmiştir.¹⁵ Turfan kazılarında ele geçen **Çince-Uygurca Sözlük** ve **Sanskritçe – Uygurca Sözlük** gibi iki dilli sözlükler de Uygur eğitim tarihinin dil ve tercüme sahasındaki gelişme merhalesini göstermektedir. Kazılarda bulunan çeşitli malzemeler, duvar resimlerinde geçen tasvirler, dönemdeki Uygur eğitiminin genel durumunu, Uygurların gösterdiği ilgiyi anlamak bakımından büyük öneme sahiptir.

9-13.yüzyıllarda Uygurlar eğitim sahasında çok ilerlemiş ve büyük nüfuz kazanan öğretim kurumlarını meydana getirmişlerdir. İbn-ül Esir, Karahanlı hükümdarlarının, bilhassa Togan Han ve Süleyman Arslan Han'ın fen ve eğitime çok önem verdiklerinden bahseder.¹⁶ Karahanlıların eğitim hayatı hakkında Kaşgarlı Mahmud'un verdiği bilgiler de en önemli malzemeler arasındadır. Kaşgarlı'ya göre, Karahanlılar muhitinde de Uygur yazısı en itibarlı yazı olarak sarayda, resmi yazışmalarda büyük ölçüde kullanılmıştır. Kaşgarlı sadece Uygur yazısının kullanılış sahasını Kaşgar'dan Yukarı Çin'e kadar olan tüm Türk illeri olarak vermiştir.¹⁷ Ancak A. Zeki Velidi Togan ve Osman Turan gibi ünlü bilim adamları Karahanlıların Harzemşahlar ve Ön Asya'daki Gazneliler ve Selçuk sultanları ile olan haberleşmesini de Uygur yazısıyla yapıldığını bildirmektedir. Onlara göre, Karahanlıların resmi dili Uygur yazılı Türkçe idi.¹⁸ **Divanü Luğat it Türk**'te Uygur yazısının "Türk yazısı" adıyla dile getirilmesi ve özel bir alfabe listesinin verilmesi, aynı yazının tüm Türklerin müşterek olarak kullandığı bir yazı olmasından ve geniş kitlelerin aynı yazıyı öğrenme ihtiyacından dolayıdır. Bundan hareketle Karahanlıların eğitim sahasında da Türk yazısının hâkim bir yazı durumuna geçtiği düşünülebilir.

11.yüzyıl Türk dünyasının yetiştirdiği büyük dilci Kaşgarlı Mahmud bahsedilen eserinde bilim, kitap, yazı, bilge, mektup, kâğıt, kalem, divit, mürekkep, hokka, tezhip, istinsah etmek, kitap dürmek gibi eğitimle ilgili pek çok sözcük, kavram ve atasözünden bahsetmekle kalmayıp Türklerin bilim geleneği, ailede çocuk bakımı, öğretmenlerin toplumdaki yeri, öğrencilerin borcu, öğretmen-öğrenci ilişkileri, ilim dalları ve mesleklerden de bahsetmiştir. Bunun yanında eğitim sisteminin amacı ve yetiştirilecek insan tipi üzerinde durulmuştur. **Divan**'da, o zamanki Türkler arasında okuma ve yazma faaliyetinin yaygın olduğunu gösteren bazı kayıtlar da vardır. İslam medeniyeti çevresine giren Karahanlılar, İslam eğitim sistemini de kabul etmiştir. Hem dini ilimlerin hem de diğer ilimlerin okutulduğu mektep ve medrese sistemine geçilmiştir. Bu sistem Doğu Türkistan'da 20. asra kadar devam etmiştir. Bu devirde Kaşgar, Balasagun, Semerkant, Buhara, Taşkent, Yarkent gibi birçok şehir bilim, sanat ve eğitim merkezi haline gelmiştir. Bu merkezlerde cami, kervansaray, hastane ve benzeri kurumlar yanında ilmi faaliyetlerin düzenli ve planlı olarak yapıldığı bir örgün eğitim kurumu olarak da çok sayıda medrese kurulmuştur.¹⁹ 10-12.yüzyıllarda Buhara, Harezmi, Merv, Nişapur, Belh, Gazne, Huttal gibi Türk merkezlerinde içinde kütüphane de bulunan pek çok medrese kurulmuştur. Abul Fadl Bayhaki'e göre eskiden Huttal bölgesinde 20'den fazla üzerinde medrese vardı. Bunlardan sadece Sayyad Şartuz bölgesindeki Hoca Maşhad medresesi günümüze kadar muhafaza edilmiştir.²⁰ Satuk Buğra han'ın Kaşgar'da yaptırdığı ve Kaşgarlı Mahmud gibi birçok büyük bilginin eğitim gördüğü Saciye ve Hamidiye medreseleri, Tamgaç Buğra Kara Han İbrahim'in Semerkant'ta yaptırdığı medrese ve Kaşgarlı Mahmud'un Bağdat'tan döndükten sonra Kaşgar Opal'de adına izafeten kurduğu ve

¹⁵ Bahaeddin Ögel, **age**, III. s.254.

¹⁶ Wei-Liang-Tao, **Karahaniylar Tarihinden Bayan**, Keşker Uygur Neşriyatı, Kaşgar 2000, s.138, 166.

¹⁷ Kaşgarlı Mahmud, **Divanü Luğat-it Türk I**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1985, s.10.

¹⁸ A.Zeki Velidi Togan, **age**, s. 81. Osman Turan, **age**, s.65.

¹⁹ Saffet Bilhan, **Orta Asya Bilgin Türk Hükümdarlar Devletinde Eğitim-Bilim-Sanat**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1988, s.13.

²⁰ A.K. 塞尔巴巴耶夫：《教育的发展 私塾 默得儿塞 科学与教育学》，《中亚文明史》，第四卷下，第12页，2003年，北京中国对外翻译出版公司

ömrünün sonuna kadar öğrenci yetiştirdiği Mahmudiye medresesi Türk eğitim tarihi açısından önemli kurumlardır. Bu kurumlar bir külliye niteliğinde olup öğretim kurumu olmanın yanı sıra âlimlerin toplanma merkezi de olmuştur. *Kutadgu Bilig*'de verilen bilgilerden yola çıkıldığında 11. asır Türk dünyasında tefsir, hadis, fıkıh, kelam gibi dini ilimler ve diğer ilim dalları hakkında da fikir yürütmek mümkündür. Bunlar şöyle sıralanabilir: nücum, hendese, hesap, darp, taksim, taz'if ve tasnif, aded cezri, cem, tefrik, mesaha, cebir, mukabele, oklid, heyet, tıp, dil, belağat, şiir, inşa, hat, yabancı diller, rüya yorumu, hikmet vb. Bu dönemde gerek âlim ve tabipler, gerek hazineci, kâtip, tahsildar vb devlet görevlileri, gerekse de kadı, müftü, imam, hatip vb din görevlileri medrese ve benzeri eğitim kurumlarında yetişmektedir. Dönemin şartları göz önünde bulundurulduğunda, medrese öğreniminin dışında kaleminden yetişenler ile özel ders alarak yetişenlerin olabileceği de düşünülmektedir.²¹ Cemal Karşı'de, Karahanlıların ünlü bilim yurtlarından olan Saciye medresesinde sosyal ve fen dışında Doğu ve Batı felsefecilerinin eserlerine de yer verildiği ve binlerce yabancı öğrenciye eğitim verildiği kaydedilmiştir.²²

Karahanlıların kurduğu medreselerde hem eğitim sistemi hem de öğrenci problemlerinin oldukça adil bir şekilde çözüldüğü görülmektedir. Mesela medreselerin gelir kaynakları son derece geniş tutulmuş, müderrisler ve öğrenciler aylıklarını ve burslarını muntazam bir şekilde almışlardır. Eğitimciler yatılı okuma imkânı da sağlamışlardır. Bu durum o devirler için oldukça ileri bir eğitim sistemi olarak kabul edilir. Eğitim kurumlarında ilmi özerkliğin bugünküne yakın bir şekilde olduğu görülmektedir. Özetlemek gerekirse Karahanlılar döneminde eğitim kurumları oldukça gelişmiştir.²³ Karahanlılar devrinde fen ve tıp bilimlerinde olduğu gibi, sosyal bilimler sahasında özellikle hukuk, Türk-İslam kültürü ve filoloji alanında büyük öneme sahip eserlerin vücuda getirilmesi; çağdaş hukuk düşüncesine ışık tutacak bir hukuk sisteminin şekillenmesi Türk eğitiminin başarılarından biridir. Bu devirdeki eğitim sistemi, Türklerde sosyal eşitlik ve fikir hürriyetini doruk noktasına ulaştırmıştır. Türklerin, Saka ve Hunlar devrinden itibaren hâkimiyet, hukuk, yasa, askerlik, fen, tıp, madencilik, astronomi, takvim, etik, yalıcılık, hayvancılık, ziraat, sanat, edebiyat ve tercüme sahaslarında uyguladıkları yöntemler ve dünya kültürüne yaptıkları katkılar, Türk eğitimi sayesinde. Moğol imparatorları tarafından Uyguristan'dan Harezm'e kadar bütün Orta Asya'da yalnız Müslümanların değil bütün yerleşik halkın idare sorumluluğunu üstlenen Mes'ud Beg devrinde Buhara'da inşa edilen Haniyye ve Mesudiyye adlı iki medresenin her birinin 1000 kadar öğrencisi vardı. Sorkotanı Bige'nin her medreseye 10.000'er balış bağışlaması bilhassa dikkati çekmektedir. Haniyye medresesinin müderris ve mütevellisi meşhur Seyfeddin Baherzi idi. *Cevheri Lugati*'nin müterciminin(Cemal Karşı) belirttiği gibi, Mes'ud Beg, Kaşgar'daki Mes'udiyye medresesinin de kurucusudur.²⁴ 1270 tarihinde vuku bulan iç harp sonucunda Buhara tahrip olmuştur. Bu tarih yedi yıl kadar sürmüştür. Bu arada bahsi geçen iki medrese ve onlara bağlı kütüphaneler de hep yakılmıştır.²⁵

Türkler arasında bin yıllık bir geçmişe sahip olan Arap yazısının Karahanlıların eğitim sahasında ne zamandan beri rağbet gördüğü belli değildir. Bu yazının 10. yüzyılda İslamiyet'in Karahanlılar sahasında yayılmasıyla Kuran ve Hadisleri öğrenme ihtiyacından kabul edildiği düşünülebilir. Aynı yüzyılda Karahanlıların merkezlerinde fen ve din bilimlerinin bir arada okutulduğu medreselerde Arap dili ve yazısının da öğretildiği muhakkaktır. *Kutadgu Bilig*'in ithaf edildiği hükümdarın devrine ait Yarkent'te tanzim edilmiş mahkeme kararları arasında, Uygur harfleri ile yazılanlarla birlikte Arap harfleriyle yazılan Türkçe vesikalar bulunduğu gibi, Arap

²¹ Ahmet Koç, "Divanü Lugat-ıt Türk'te eğitimle ilgili temalar", *Uluslararası Kaşgarlı Mahmud Sempozyumu Bildiri Metinleri*, Rize17-19.10.2008, s. 447,448.

²² Hacı Nurhaci, *Kedimki Uyğurlar ve Karahaniyyeler*, Şincang Halk Neşriyatı, Ürümcü 2001, s.394, 395.

²³ Mehmet Saray, *Doğu Türkistan Türkleri tarihi*, Doğu Türkistan Vakfı, İstanbul 1998, s.62.

²⁴ V. V. Bartold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1990, s. 506, 507.

²⁵ A. K. 塞尔巴巴耶夫:《教育的发展 私塾 默得儿塞 科学与教育学》,《中亚文明史》,第四卷下,第12页

alfabesiyle Arapça yazılan vesikalar da vardır. Bu vesikaların bazılarında şahitlerin imzaları Uygur harfleriyledir.²⁶ Söz konusu vesikalardan 11. yüzyılın son yarısında Arap yazısının eğitim sahasında belirli bir yer tuttuğu anlaşılır. Böyle olduğu halde, Arap yazısının ileri bir yazı sistemi olduğu söylenmez. Tarihte Kazvini, Biruni ve Moğol döneminin tarihçisi Reşideddin Tabib gibi birçok yazar Arap alfabesinin noksanlı bir yazı olduğunu bildirmiştir.²⁷ Türkler, Arap alfabesini hiç bir değişme yapılmadan kabul etmiş değildir. Arap alfabesi, Karahanlılar döneminde küçük çapta bir değişiklikten sonra yazıya geçirilmiş; bu yüzden kimi yazı uzmanları bu alfabeyle özel olarak Karahanlılar yazısı adını vermeyi yerinde bulmuştur. Çağataylılar döneminde Arap alfabesinde yeniden bir değişiklik yapılmış ve bu tarihten sonra Çağatay yazısı adıyla maruf olmuştur.²⁸ Arap alfabesi tarihte Uygurlar ve diğer Türkler arasında ıslah edilmesine rağmen bünye bakımından olgunlaşmış bir yazı olmak hüviyetini kazanmadığından Türk halkı arasında kökleşmemiş, sadece aydınlar zümresi içinde nüfuzunu korumuştur. Bu yüzden Türklerin eğitim sahasında ilerlemesi için olumlu bir rol oynamamış, Türk kavminin kültür ve medeniyette gelişmesine yarayabilecek bir kültür unsuru olamamıştır.

8-13.yüzyıllarda Uygurların çeşitli siyasi ve kültür merkezlerinde çok sayıda kurdukları kütüphaneler de Uygurların eğitim sahasında ne kadar başarı kazandıklarını göstermektedir.

Türkler, yalnız yazmalara ve kitaplara ilgi göstermekle kalmamış, aynı zamanda çeşitli eserlerin istinsahı ve muhafazasına da çok önem vermiştir. Bu, Türklerde bilimsel bir gelenektir. Kazılar sonucunda eski kurganlar, mezarlar, iskân yerleri, mağara ve tapınaklarda saklanan çeşitli eserler gün ışığına çıkmaktadır. Stein, Taklamakan Çölü'nün güneyinde yer alan Dendan Öylük'te tarihi iki bin yıla dayanan bir kütüphanenin izlerine rastlamıştır.²⁹ Göktürk ile Uygurların 7-9. yüzyıllarda diktiği ve sayısı 200'ü geçen il yazıtları, kağanlar, komutanlar ve diğer devlet adamlarının millet ve devlete katkılarını ifade etmekle birlikte son nesillerin ders alması için siyasi ve sosyal öğütler vermiştir. Yazıtlarda yine milletin tarihi, kültürü, milli özelliklerinden, milli ülkülerinden bahsedilmiştir. Türk tarihi ve kültür araştırmalarında büyük önem sahip bu yazıtlara "Taş kütüphane" veya "Orhun kütüphanesi" adının verilmesi haklı değerlendirmeler arasında gelmektedir.

İdikut Uygurların kütüphaneciliği de inkişaf etmiştir. Bu devirde, her bir mabed birer kütüphaneye sahiptir. Çin elçisi Wang-Yen-te'ye göre, Turfan'da 50 kadar Budist mabedi vardı, mabetlerin hepsi de değerli kitaplarla doludur. Turfan şehri yakınlarında yapılan kazılarda kütüphanelere ve kitaplara ulaşılmıştır. Çölleşmiş olan bu şehirler, artık terk edilmiştir. Asırlarca yağmur yağmadığı ve rutubet olmadığı için kitaplar kumlar arasında çürümeden günümüze kadar gelmiştir.³⁰ Bahsedilen kütüphanelerin çoğu Karahanlıların İdikut Uygurlarına karşı yaptığı saldırılar esnasında tahrip edilmiştir. Budizm muhitinde yetişmiş aydınlar ise çoğunlukla kılıçtan geçirilmiştir.³¹ Kaşgarlı Mahmud'un dile getirdiği bir savaş şiirinde Karahanlıların yaptığı savaşlar büyük bir başarı olarak kaydedilmiştir. Şiirde şöyle denilmiştir:

Seller gibi aktık,

Şehirler üzerine çıktık,

Put evini yıktık,

²⁶ Reşid Rahmeti Arat, **Kutadğu Bilig**, I, Metin, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1979, s.32.

²⁷ Jeon –Paul Roux, **Türklerin Tarihi** (Pasifik'ten Akdeniz'e 2000 Yıl), Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2004, s. 38.

²⁸ Kurban Veli, **Bizning Tarihiy Yızıklarımız**, Şıncang Yaş-Ösmürler Neşriyatı, Ürümqi 1986, s.118, 119.

²⁹ Peter Hopkerik, **Yipek Yoldiki Ecnebiy Alvastılar**, Şıncang Halk Neşriyatı, Ürümqi 1990, s.126.

³⁰ Bahaeddin Ögel, **Türk Kültürünün Gelişme Çağları**, I, İstanbul, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1971, s.129.

³¹ **Türk Ansiklopedisi** ("Buddizm" maddesi), C 8, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1976, s. 302, 1976.

Putlar üzerine yestehledik.³²

İslamiyet uğruna yapılan kutsal savaşların bıraktığı darbe izleri kazılar sonucunda da belli olmuştur. A. von Le Coq'un başkanlığındaki Alman hafriyat heyeti, Turfan'da yaptığı kazılarda ölümlerle dolu mabetlere rastlamıştır.³³ Tahrip edilen mabetler ile beraber pek çok eğitim ve fen kurumu da yıkılmıştır. Kutsal savaşların dışında kalan az sayıdaki mabet ve kütüphane ise 20. asırda yerli köylülerin elinde harap olmuştur. A. von Le Coq, Turfan'a geldiği sıralarda bir köylünün Mani dini kütüphanesine konan kitap ve malzemelerin hepsini bir arka attığını duymuştur. Le Coq, diğer bir Mani dini kütüphanesinin su altında kalarak bozulduğunu keşfetmiştir.³⁴

Eski Türk yurtlarından olan ve Türkçe Kansu adı verilen Çin'in Kansu eyaletinde, 5. asrın ilk yarısında Hun-Kutku devleti kurulmuştur. Devletin kurucusu Kutku Monsun, hem bir komutan hem de bilgin bir kimseydi. O; tarih, din, sanat ve astronomi, Çin dili ve edebiyatı bakımından bilgi sahibiydi. Onun hüküm sürdüğü yıllarda (400-433), Kansu'da Buddhizm inkişaf etmiş ve Dun-Huang'da iç duvarları güzel resim ve heykellerle dolu 280 buddhist mabedi ve kütüphane yapılmıştır. Monsun'un en zengin kütüphanesi, Burhan dininin Mahayna koluna ait yazmalara ayrılmıştır. Monsun'un oğlu M'ao-kian (Türkçe Moka) devrinde Bütün Kansu'da Dun-Huang'da kütüphaneler oluştu. Hind'den gelen ve Burkan dini hakkında yazmalar getiren rahipler, yıllarca Dung-Huang manastırında kalıyor ve yazmaları Çinceye çeviriyorlardı.³⁵ 1907 tarihinde Stein, Dun-Huang'da Kansu Uygur Devleti devrine ait bir kütüphaneyi gün ışığına çıkarmıştır. İçinde asil heykeller, resimler, bayraklar ve binlerce el yazmaları yer alan bu kütüphane, 1036'de Kansu Uygur Devleti Tangutların istilasına uğradığı sırada, rahipler tarafından duvarla kapanmıştır. Stein ve 1908'de Dun-huang'a giden P. Pelliot, gizli kütüphanenin birçok yazmasını ve sanat eserini Londra ve Paris'e taşımıştır.

Karahanlıların Kaşgar, Balasagun, Semerkant, Buhara, Taşkent, Otrar, Yarkent, Hoten gibi bilim, sanat ve eğitim merkezlerinde kurulan yüksek eğitim kurumlarında kütüphanelerin de tesis edildiğini kesin olarak söyleyebiliriz. Fakat, Saciye ve Semarkent medresesi hariç, Karahanlılar sahasındaki diğer kütüphanelerin durumu hakkında elimizde fazla bir malzeme yoktur. **Kutadgu Bilig** adlı siyaset kitabını yazan Yusuf'un, Hint, İran, Yunanistan ve Çin kültürüne ait bilim ve hukuk düşüncesine göre Karahanlıların değişik kütüphanelerine konulan çeşitli kitaplar arasında aynı memleketlerden taşınan malzemelere de yer verilmiştir. Karahanlılar devrinde Türklerden, Harezmi, Farabi, İbn Sina, Biruni, Hüseyin İbn Halafe, Abdugaffar al – Almali, Kaşgarlı Mahmud, Balasagunlu Yusuf, el-Cevheri, Kaşgarlı İmamüddün, Mehmet Ali Mehmet Emin, el – Katip Semerkandi, İbn Adnani Suzan Semerkandi ve Cemal Karşı gibi pek çok bilginin yetişmesi, içinde yaşadığı şehirlerde kurulan kütüphanelerin verdiği bilim imkanlarından ayrılmaz. Örneğin, yakılan Buhara kütüphanesinin ünlü tıp adamı İbn Sina'nın yetişmesinde bir nevi okul ve medeniyet merkezi rolünü oynaması herkesçe bilinen bir olaydır. Cemal Karşı, 1282'de Saciye kütüphanesinde 9.yüzyılın yetiştirdiği Türk dilcisi el –Cevheri'nin **Ashah fil-Lugat** adlı dört bölümlü eserini **Surah** adı altında Arap dilinden Farsçaya çevirmiştir.³⁶ Fakat söz konusu kütüphanenin çoğu günümüze ulaşmamıştır. Bu kütüphaneler yangın, sel, savaş, iç kavgalar, doğal afetler, isyanlar ve istila hareketlerinin neticesinde kaybolmuştur.

³² Kaşgarlı Mahmud, **age**, I , s. 343, 344.

³³ 阿尔伯特·冯勒柯可著《新疆的地下文化宝藏》，第51页，1999，乌鲁木齐：新疆人民出版社

L. Ligeti, **Bilinmeyen İç Asya**, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1998, s. 244. **Türk Ansiklopedisi** ("Buddhsim" maddesi), C. 8, s.302.

³⁴ 阿尔伯特·冯勒柯可著《新疆的地下文化宝藏》，第47页。Peter Hopkerik, **age** s.187.

³⁵ **Türk Ansiklopedisi** ("Tun-Huang" maddesi), Milli Eğitim Basımevi, Ankara 1981, 30 -31/C 2, s. 503.

³⁶ Hacı Nurhaci, **Karahaniylarning Kiskiche Tarihi**, Şincang Halk Neşriyatı, Ürümçi 1983, s.125.

Kısaca, Türk kültürünün oluşmasında başlıca etkenler arasında gelen Türk eğitimi, birçok yabancı milletin eğitim yöntemine bir ölçüde etki etmiştir. Mesela, Uygurlar, 13.ve 14. asırlara kadar Naymanlar, Kitanlar, Moğolların saraylarında hükümdar torunlarının hocaları oldukları gibi, bunların kurduğu devletlerde kâtip, muallim ve bilgin de olmuştur.³⁷ Bu arada, Uygurların, Çinliler, Tangutlar, Koreler ve Batı Asya milletlerinden Farslar ve Araplara yaptığı etkileri de dikkat çekici bir mahiyet taşımaktadır. Uygur eğitiminin sonuçları ve telkin ettiği tecrübelerden bahseden B. Ögel şöyle diyor: “Bütün Asya milletleri ile temas eden ve karşısındaki rakiplerin kuvvetini ölçmeyi bilen tüccar, âlim ve sanatkâr Uygurlar, fatihlerine yol gösteriyorlar ve bunun karşılığında büyük devletlerin nimetlerinden bol bol istifade etmeyi biliyordu”³⁸

Bu değerlendirmeler, 9-13. yüzyıldaki Türk Uygur eğitim sisteminin amacı ve rolünü anlamak açısından yeterlidir. Nitekim Türklerde eğitim düşüncesi insanın içinde bulunduğu duruma uyum gösterebilen, dışa açık, hayalî düşüncelere kapılmayan, gerçekçi ve toplumcu bireyler yetişmesine olanak sağlamaktaydı. Uygurlarda eğitim anlayışı Türk milli felsefesinin önemli bir dalı olarak günümüze kadar gelmektedir.

KAYNAKLAR

- 📖 ABDUŞÜKÜR Muhammed Emin, “Maarip ve Maarip Tarihimizin Bir Ukur”, **Yipek Yolidiki Tokkuz Hikmet**, Şincan Halk Neşriyatı, Ürümqi 2001.
- 📖 ARAT Reşid Rahmeti, “Uygur Alfabesi”, **Makaleler I**, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1987.
- 📖 ARAT Reşid Rahmeti, **Kutadğu Bilig**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1979.
- 📖 BARTOLD, V. V., **Moğol İstilasına Kadar Türkistan**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1990.
- 📖 BİLHAN Saffet, **Orta Asya Bilgin Türk Hükümdarlar Devletinde Eğitim-Bilim-Sanat**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1988.
- 📖 GABAIN A. Von, “Kara Koçu Uygur Hanlığı”, **Şincang Üniversitesi İlmîy Jurnili**, S. 3., Ürümqi 1980.
- 📖 HOPKERİK Peter, **Yipek Yolidiki Ecnebiy Alvastilar**, Şincan Halk Neşriyatı, Ürümqi 1990.
- 📖 K, A., 蜜尔巴巴耶夫 : 《教育的发展: 私塾, 默得儿塞, 科学与教育学》, 《中亚文明史》, 第四卷(下), 第 12 页, 2003 年, 北京, 中国对外翻译出版公司.
- 📖 K, A., 蜜尔巴巴耶夫 : 《教育的发展: 私塾, 默得儿塞, 科学与教育学》, 《中亚文明史》, 第四卷(下), 第 12 页.
- 📖 KLYASHTORNY S.G., SULTANOV, T.İ., **Türkün Üç Bin Yılı**, Selenge Yayınları, İstanbul 2004.
- 📖 KOÇ Ahmet, “Divanü Lugat-it Türk'te Eğitimle İlgili Temalar”, **Uluslararası Kaşgarlı Mahmud Sempozyumu Bildiri Metinleri**, Rize 17-19.10.2008.
- 📖 Ligeti, L., **Bilinmeyen İç Asya**, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1988.
- 📖 MAHMUD Kaşgarlı, **Divanü Lugat-it Türk**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1985.

³⁷ Yılmaz Öztuna, **Büyük Türkiye Tarihi**, I, s.115, 1977, İstanbul, Ötüken Neşriyatı.

³⁸ Bahaeddin Ögel, **Türk Kültürünün Gelişme Çağları**, I, s. 118.

- 📖 NURHACİ Hacı, **Karahaniylarning Kiskiçe Tarihi**, Şincan Halk Neşriyatı, Ürümqi 1983.
- 📖 NURHACİ Hacı, **Kedimki Uyğurlar ve Karahaniylar**, Şincan Halk Neşriyatı, Ürümqi 2001.
- 📖 ÖGEL Bahaeddin, **Türk Kültür Tarihine Giriş**, Gazı Üniversitesi İletişim Fakültesi Basımevi, Ankara 2000.
- 📖 ÖGEL B., **Türk Kültürünün Gelişme Çağları I**, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1971.
- 📖 ÖZTUNA Yılmaz, **Büyük Türkiye Tarihi I**, Ötüken Neşriyat, İstanbul 1977.
- 📖 ROUX Jeon –Paul, **Türklerin Tarihi (Pasifik'ten Akdeniz'e 2000 Yıl)**, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2004.
- 📖 SARAY Mehmet, **Doğu Türkistan Türkleri Tarihi**, Doğu Türkistan Vakfı, İstanbul 1988.
- 📖 TALİP Abdullah, **Uygur Maarip Tarihidin Oçirıklar**, Şincan Halk Neşriyatı, Ürümqi 1990.
- 📖 TANERİ Aydın, **Türk Devlet Geleneği**, Töre Devlet Yayınları, Ankara 1981.
- 📖 TAO, Wei-Liang, **Karahaniylar Tarihinden Bayan**, Keşker Uygur Neşriyatı, Kaşgar 2000.
- 📖 TOGAN Zeki Velidi, **Umumi Türk Tarihine Giriş**, Enderun Kitabevi, İstanbul 1981.
- 📖 TURAN, Osman, **Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi**, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2006.
- 📖 **Türk Ansiklopedisi**, C 14, Milli Eğitim Basımevi, Ankara 1966.
- 📖 **Türk Ansiklopedisi**, C 30 -31, Milli Eğitim Basımevi, Ankara 1981.
- 📖 **Türk Ansiklopedisi**, C 8, Milli Eğitim Basımevi, Ankara 1976.
- 📖 VELİ Kurban, **Bizning Tarihiy Yiziklerimiz**, Şincang Yaş-Ösmürler Neşriyatı, Ürümqi 1986.
- 📖 YASİN Yusufcan, “Uygur Yazısı'nın Tarihi Dönemleri ve Yayıldığı Bölgelere Bir Bakış”, **Dil Araştırmaları Dergisi**, S. 9, 2011.
- 📖 安部健夫 著《西回鹘国史研究》，第429页，1985年，乌鲁木齐，新疆人民出版社。
- 📖 戈岱司 著《希腊拉丁作家远东古文献辑录》，第61页，2001年，北京，中华书局出版社。
- 📖 阿尔伯特。冯勒棵可 著《新疆的地下文化宝藏》，第47页。
- 📖 阿尔伯特。冯勒棵可 著《新疆的地下文化宝藏》，第51页，1999，乌鲁木齐，新疆人民出版社。